

Vývoj v základním a středním školství po roce 1989

Poklad pro diskusi na setkání Sdružení Lípa, 25.-27.11. 2011

Jana Straková, Institut pro sociální a ekonomické analýzy

1. Charakteristické znaky současného stavu: dobrá dostupnost, vysoká míra specializace, vysoké nerovnosti, zhoršující se výsledky

Od roku 1989 došlo k zásadnímu zvýšení dostupnosti maturitního a vysokoškolského vzdělání: Zatímco v 80. letech činil podíl absolventů maturitního studia zhruba 40 %, nyní činí více než 70 % populačního ročníku. V 80. letech vstupovalo na vysoké školy zhruba 20 % populace, nyní činí míra vstupu téměř 60 %. Přístupem k maturitnímu a vysokoškolskému vzdělání se řadí nyní ČR mezi zeměmi OECD k průměru. ČR se vyznačuje v mezinárodním srovnání vysokou mírou dokončování středního vzdělání. Pouze 5 % mladých lidí opouští vzdělávací systém před dokončením střední školy.

Střední školství je charakteristické vysokým podílem absolventů odborného studia: je jedním z nejvyšších v zemích OECD a od r. 1989 se téměř nezměnil (80 %). V rámci odborného studia získávají žáci velmi specializované vzdělávání (cca 300 oborů). Úzce zaměřené specializace systém zachovává i přesto, že většina absolventů odborného studia (více než 60 %) nepracuje ve vystudovaném oboru a že naprostá většina absolventů odborného maturitního studia pokračuje ve studiu na VŠ. Analýzy ukazují, že v maturitních odborných oborech dochází k určitému navýšení všeobecného vzdělání, v učebních oborech zůstává podíl všeobecného vzdělání nezměněn a činí cca 30 %.

ČR se vyznačuje relativně silnou souvislostí mezi rodinným zázemím a vzdělávacími výsledky. Zároveň se vyznačuje raným rozdělováním žáků do výběrových a nevýběrových škol, přičemž k rozdělování žáků do škol dochází podle socioekonomického statusu. Některé školy navštěvují žáci s dobrým zázemím a dosahují v nich dobrých výsledků, jiné školy navštěvují žáci s horším zázemím a dosahují v nich špatných výsledků. Souvislost mezi složením žáků a výsledky školy patří v ČR k nejsilnějším mezi zeměmi OECD. Rozdíly mezi školami ve složení žáků i ve výsledcích se kontinuálně zvyšují.

Dostupná data ukazují, že cizinci dosahují v českém vzdělávacím systému výsledků srovnatelných s výsledky českých žáků. To však v žádném případě neplatí pro romské žáky. Ti vykazují vyšší absence, horší vzdělávací výsledky a vysokou míru předčasných odchodů ze vzdělávání. Je k dispozici řada dokladů o tom, že mnozí romští žáci jsou vzděláváni podle redukovaného kurikula (pro žáky s mentálním postižením) i v situacích, kdy jim postižení není prokázáno.

Mezinárodní výzkumy vědomostí a dovedností realizované v ČR od roku 1995 ukazují relativně lepší výsledky české populace (žáků všech stupňů škol i dospělých) v matematice a přírodovědných předmětech než v práci s textem (čtenářská gramotnost). V posledních letech sledujeme významný pokles vědomostí a dovedností žáků ve všech sledovaných oblastech, přičemž pokles v matematice je nejvyšší mezi zeměmi OECD. Závažnou skutečností je, že propad výsledků doprovází i významný pokles oblíbenosti matematiky mezi žáky.

Od roku 2000 se také zvyšuje podíl patnáctiletých žáků, kteří nedosahují úrovně vědomostí a dovedností, která je dle názoru expertů OECD nezbytná pro řešení situací běžného života a další vzdělávání. V roce 2009 činil tento podíl v matematice i čtenářské gramotnosti 25 %.

2. *Vzdělávací politika: nekoncepčnost a orientace na „staré dobré časy“*

V celém porevolučním období se vzdělávací politika vyznačovala absencí vize a koncepce¹ a tendencí obracet se k minulosti spíše než k budoucnosti.

Výjimku v tomto ohledu představoval Národní program rozvoje vzdělávání-Bílá kniha (2001), který ovlivnil porevoluční školský zákon (2005). Národní program byl vytvořen odborníky, kteří reprezentovali ČR v orgánech OECD, a byl inspirován diskusemi o potřebě přizpůsobit vzdělávání vývoji společnosti, které v té době v OECD probíhaly². Národní program obsahoval řadu progresivních prvků. Zaváděl dvoustupňové kurikulum, které umožňovalo školám přizpůsobit vzdělávání specifickým potřebám jejich žáků, obracel pozornost pedagogů k novým vzdělávacím cílům (například sociální a komunikační dovednosti, řešení problémů), vedl pedagogy k reflexi vlastní práce. Tvůrci dokumentu ovšem věnovali nedostatečnou pozornost doložení potřebnosti těchto prvků pro český vzdělávací systém. Na MŠMT reforma nikdy nezískala faktickou podporu a její význam a obsah pravděpodobně nebyl úředníky ani pochopen. Reforma nebyla provázána dostatečnou osvětou a propagací mezi odbornou a širokou veřejností a nedostalo se jí finanční ani metodické podpory. Její vnímání ve veřejnosti bylo ovlivněno zejména povrchním pohledem médií na nově definované vzdělávací cíle, který způsobil, že významná část akademické obce reformu a priori odmítla s tím, že ohrožuje vzdělanost české populace: děti si budou ve škole hrát a nebudou se učit. Realizace reformy a její dopady nebyly systematicky monitorovány. Podle dostupných údajů se nicméně zdá, že na většině škol byla provedena pouze formálně.

Vzdělávací politika porevolučního období byla charakterizována váháním a bezradností a rozhodováním na základě osobních přesvědčení, nikoli empirických dat a odborné a společenské diskuse. Současné ministerstvo nahradilo váhání a nerozhodnost razantním konáním, které se nicméně vyznačuje značnou nepromyšleností a nepoučeností a hrozí mít na český vzdělávací systém devastující dopady.

Můžeme-li v záplavě nápadů, které tryskají z ministerstva školství, vyzorovat nějaké tendence, pak je to víra v to, že český vzdělávací systém spasí návrat ke starému dobrému tradičnímu českému školství a že je nutno prostřednictvím metody cukru a biče nastolit řád a pořádek. Je zřejmé, že si ministerští úředníci v čele s ministrem ani na chvíli nepřipustili možnost, že problémy, kterým čelí česká škola, nejsou způsobeny zaváděnými novotami, ale naopak jejich absencí, tedy tím, že škola a učitelé naprosto nejsou připraveni na změny, ke kterým dochází v životě a postojích žáků a jejich rodičů, a nejsou schopni jim čelit. Zároveň si nepoložili otázku, zda návrat k „prvorepublikovému standardu, který nám všichni záviděli“ je v dnešní době opravdu možný.

Vybrané problematické aspekty české vzdělávací politiky

Níže jsou rozvedeny čtyři problematické aspekty současného stavu, mohli bychom jich však vyjmenovat daleko více.

Absence přemýšlení o potřebách moderního života

V moderní společnosti se lidé potřebují v běžném životě i na pracovišti učit stále nové věci, zpracovávat obrovské množství informací, činit obtížná rozhodnutí. Vzdělávací obory je

¹ Porevoluční období se vyznačuje záplavou koncepčních a strategických dokumentů. Tyto strategie a koncepce však nejsou vedeny jednotnou vizí a společnými principy a nejsou vzájemně provázány. Tak se setkáváme s tím, že některá plánovaná či realizovaná opatření vzdělávací politiky jsou v přímém rozporu s jinými stanovenými cíli. Cíle zpravidla nebyvají kvantifikovány a není sledováno jejich naplňování. Stejně tak nedochází k monitoringu dopadu realizovaných opatření.

² Jedním ze zdrojů pro tyto diskuse byl projekt Defining and Selecting Competencies, v rámci kterého identifikovaly významné osobnosti z různých oborů lidského konání vědomosti a dovednosti podmiňující úspěch v životě a na pracovním trhu 21. století.

nutno modernizovat tak, aby byly vyváženy tradiční obsahy a obsahy, které si vynucuje moderní doba³. Že je potřebné přemýšlet o žádoucích inovacích, ukazují i výzkumy českých zaměstnavatelů. Podle jejich názorů dominuje mezi položkami, které by měly v budoucnu nabývat na významu, zběhlost v cizích jazycích, v používání informačních technologií, ochota učit se, adaptabilita a flexibilita a schopnost pracovat s informacemi. Od roku 2000 do roku 2008 se významně zvýšila váha, kterou zaměstnavatelé přičítají čtení s porozuměním v případě absolventů učebních oborů.

V ČR o potřebách moderní společnosti přemýšlíme málo a nepoučeně. Určité progresivní tendence, které vnesla kurikulární reforma do přemýšlení učitelů, jsou současným ministerstvem zpochybňovány. Aktuálně se inovace v cílech vzdělávání bohužel omezují pouze na iniciativy typu výchova k národní hrdosti nebo eliminace sexuální výchovy. Absence moderních vzdělávacích cílů v kurikulu má za následek malou smysluplnost školy v očích žáků a následně i nízkou efektivitu vzdělávání.

Podpora růstu vzdělanostních nerovností

Prioritou vzdělávacích politik vyspělých zemí je snižování vzdělanostních nerovností. To je vedeno dvěma principy: principem spravedlivosti, který říká, že by přístup ke vzdělání měl být stejný pro všechny bez ohledu na jejich sociální původ či jiná znevýhodnění, a principem inkluзивity, který zajišťuje minimální vzdělávací standard pro všechny žáky. Zohledňuje, že některé děti mají obtížnější podmínky než jiné, a poskytuje takovou podporu, aby i tyto děti získaly minimální vzdělání, na které budou moci v budoucnu navázat. Důvody pro odstraňování nerovností nejsou pouze etické, ale i ekonomické a společenské. Je k dispozici řada dokladů, že je levnější investovat do vzdělávání znevýhodněných žáků než následně řešit problémy spojené se zvýšenou kriminalitou a nezaměstnaností. Společné vzdělávání žáků z různých společenských vrstev a kultur se také jeví být nejjistější cestou k zachování soudržnosti společnosti.

Český vzdělávací systém porušuje oba výše uvedené principy. V rámci systému veřejného školství podporuje rozdělování žáků do výběrových a nevýběrových škol na základě jejich rodinného zázemí a významné skupině mladých lidí poskytuje nedostatečné vzdělání. V průběhu povinného vzdělání vyučuje 5 % žáků podle omezených osnov a již od počátku povinného vzdělávání na ně klade nižší nároky. Je přitom jednoznačně prokázáno, že kladené nároky zcela zásadně ovlivňují vzdělávací výsledky. Na úrovni střední školy je tato nedovzdělaná skupina dále posílena o absolventy středních odborných učilišť, jejichž významná část nedosahuje podle výzkumu OECD PISA úrovně vědomostí a dovedností nezbytné pro řešení úkolů běžného života. Tito lidé mají horší možnosti dalšího vzdělání a pracovního uplatnění.

Tyto skutečnosti zůstávají českými tvůrci vzdělávací politiky nepovšimnuty, spravedlivost vzdělávacího systému není monitorována a nejsou přijímána žádná cílená opatření k jejímu zvyšování. Tlak na politiky v této oblasti nevykonává ani česká společnost, která vychází z předpokladu, že blaho společnosti závisí na vzdělání elit, a neuvědomuje si závažnost úrovně vzdělání nejméně vzdělané části populace.

Tendence k omezování přístupu ke vzdělávání

Zahraniční výzkumy ukazují, že řadu vědomostí a dovedností nezbytných pro přizpůsobení se nárokům moderní společnosti získávají mladí lidé snáze a efektivněji v akademickém prostředí než v pracovním procesu. Vzdělání všestranně kultivuje: vzdělání lidé jsou

³ Diskuse o tom, jakým vzdělávacím cílům by mělo směřovat moderní vzdělávání, probíhá ve světě v rozmanitých komunitách, aktuálně se uplatňují například pohledy nadnárodních firem působících v oblasti informačních technologií konceptualizované v rámci projektu Assessment and Teaching 21st Century Skills.

zdravější, spokojenější, mají zodpovědnější společenské postoje⁴. Z toho důvodu se vyspělé země snaží motivovat všechny žáky k co nejdelšímu vzdělávání.

Česká republika se vydává opačným směrem. V dlouhodobém záměru rozvoje vzdělávací soustavy si vytyčila cíl zamezit úbytku zájmu o učňovské školství a zachovat podíl žáků učňovských škol na současných 30 %. Nástrojem pro zvýšení docházky v učňovských oborech nemá být modernizace jejich obsahu a zvýšení jejich atraktivity a užitečnosti pro žáky, ale omezení kapacit v maturitních oborech. Místo abychom motivovali mladé lidi ke vzdělání, klademe si tedy za cíl přinutit je k volbě, která je pro ně jednoznačně nevýhodná: absolventi učebních oborů jsou více než absolventi jiného středoškolského studia ohroženi nezaměstnaností, zároveň zpětně hodnotí své vzdělání jako nedostatečné - zejména v oblasti cizích jazyků a informačních technologií. Drtivá většina z nich se snaží si doplňovat maturitní vzdělání následně, což je ovšem podstatně nákladnější a méně efektivní.

Ruku v ruce se záměrem zachovat podíl žáků v učňovských oborech jde záměr nenavyšovat podíl žáků v gymnáziích.

Řízení založené na přesvědčeních aktérů, absence informací

Rozhodování vzdělávací politiky je komplikováno absencí relevantních informací. Informace o vzdělávacích výsledcích máme k dispozici pouze z mezinárodních šetření, ČR neorganizuje vlastní výběrová šetření zjišťující, jak se daří realizovat národní kurikulární záměry. Některé zásadní skutečnosti nejsou vůbec sledovány. Nemáme tak informace o vědomostech a dovednostech, se kterými opouštějí středoškolské vzdělání absolventi různých typů středoškolského studia, o vývoji nerovností v systému, o vzdělávacích výsledcích znevýhodněných žáků, o předškolním vzdělávání. Při úvahách o přínosech a nevýhodách víceletých gymnázií a zvláštních škol vycházíme pouze z vlastních přesvědčení, případně zahraničních výzkumů, protože u nás nebyly provedeny žádné výzkumy, které by ukázaly, jaký dopad má docházka do výběrových a nevýběrových škol dopad na vzdělávací výsledky žáků. Jediné, čím se mohla česká vzdělávací politika pyšnit, byla velmi kvalitní školská statistika, kterou zajišťoval Ústav pro informace ve vzdělávání. Tento ústav ke konci kalendářního roku zaniká, polovina pracovníků zajišťujících sběry a zpracování dat, byla propuštěna. O osudu statistiky není dosud rozhodnuto.

3. *Výhled do budoucnosti: zlepšení brání nezájem veřejnosti*

V části odborné komunity vzbuzuje současný stav vzdělávacího systému a vzdělávací politiky velké obavy. Výzkumy veřejného mínění ovšem svědčí pro to, že česká veřejnost je se stavem vzdělávání dlouhodobě spokojena. V posledních letech si rodičovská veřejnost sice začíná uvědomovat potřebu určitých změn v obsahu vzdělávání a vzdělávacích prioritách, vnímání potřeby změn však není takové, aby posunulo vzdělávání mezi priority veřejné politiky. Nezájem veřejnosti umožňuje politikům dlouhodobě odsouvat oblast školství na okraj svého zájmu a obětovat zájmy tohoto rezortu zájmům rezortů ostatních. Zkušenosti z posledních let ukazují, že česká vzdělávací politika není schopna se poučit ze zkušeností ostatních zemí a že se chystá projít všemi slepými uličkami, které byly jinými systémy již dávno rozpoznány.

Množí se však podíl vzdělaných a finančně dobře zajištěných rodičů, kteří vyhledávají pro své děti soukromé a výběrové školy. Pokud bude pokračovat současný trend, bude veřejné základní a střední školství představovat cestu pro rodiny, které nebudou mít jinou volbu. Není pochyb, že tento vývoj bude mít závažné důsledky pro celou společnost v podobě zvýšených sociálních výdajů i společenských nepokojů.

⁴ Ve výzkumu občanských postojů osmnáctiletých žáků prokázali čeští žáci nematuritních oborů ve srovnání s žáky maturitních oborů významně menší ochotu účastnit se voleb a negativnější vztah k právům menšin.